DOI: https://doi.org/10.28925/2519-4135.2024.58

УДК 746.3:7.03(477)»1970»

ВИШИТІ СЕРВЕТКИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МІСЬКОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ 1970-х РОКІВ

Коновалова Ольга Володимирівна,
Київ, Україна
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1782-4757
o.konovalova@kubg.edu.ua

EMBROIDERED NAPKINS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF URBAN CULTURE IN UKRAINE IN THE EARLY 1970s

Olha Konovalova,
Kyiv, Ukraine
associate professor PhD at the Department of Fine Arts
Faculty of Fine Arts and Design
Borys Grinchenko Kyiv Metropoliten University
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1782-4757
o.konovalova@kubg.edu.ua

Анотация. У статті вперше досліджується матеріал з особистого архіву автора – вишиті серветки, тканою основою для яких послужили бавовняні залишки від трикотажного та швейного виробництва в місті Черкаси початку 1970-х років. Білі квадратні лоскути розміром 40х40 см часто не використовувались за призначенням, для очищення обладнання та інструментів. Ощадливі

робітники заводу «Фотоприлад», куди привозили такий «витратний матеріал», виносили цей безкоштовний крам за межі підприємства й роздавали знайомим.

Мешканка Черкас Христина Гізніченко (1917–2010) перетворювала бавовняну тканину на ексклюзивні декоративні серветки. Квдрати довільно обрізалися ножицями до форми кола і набували близько 37–38 см у діаметрі, кромка обв'язувалась гачком. До пошуку зображень з журналів і поштових листівок майстриня залучала онуку (автора статті). Перевага надавалася зображенням флори й фауни а також предметам побуту (чайник, стакан, парасолька, тощо). Складні фігури перебивались на тканину через копіювальний папір. В окремих випадках, коли бажане зображення не знаходилось – малюнок на тканині створювала бабуся чи її онука. Тому фігури на серветках були двох типів – реалістичні, складно деталізовані (бджола, мураха, лев) й спрощені до примітивності (м'ячик, квітка, повітряна кулька). Зображення вишивались стебловим швом нитками муліне, інколи для виразності окремих елементів – гладдю. Серветки використовувались доволі часто, відтак, їх функціональність з наступним пранням і прасуванням не вимагала складних технік вишивки.

Весь процес роботи формував у підростаючого покоління захоплення творчістю, а для дорослих вишиті зображення були приводом для спілкування за святковим столом. Поліфункціональні декоративні серветки, створені за умов тотального дефіциту із залишків промислового виробництва творчою фантазією Христини Гізніченко, стали невід'ємною частиною побуту сім'ї, унікальним зразком, який об'єднав естетичну, виховну та

комунікативну функції.

Ключові слова: декоративно-прикладне мистецтво України, міське рукоділля початку 1970-х років, Черкаси, вишивка, декоративні серветки, стебловий шов, поліфункціональність.

Abstract.The article for the first time examines material from the author's personal archive – embroidered napkins, the woven basis for which was cotton remnants from knitting and sewing production in Cherkasy in the early 1970s. The white square 40x40 cm pieces were often not used for their intended purpose – to clean equipment and tools. The thrifty workers at the Fotoprylad plant, where this 'consumable' was brought in, would take this free product outside the factory and give it away to their friends.

Khrystyna Hiznichenko (1917–2010), a resident of Cherkasy, turned cotton fabric into exclusive decorative napkins. The squares were randomly cut with scissors to a circle shape and made 37–38 cm in diameter, with the edge tied with a hook. The craftswoman used her granddaughter (the author of the article) to search for images from magazines and postcards. Preference was given to images of flora and fauna, as well as household items (a kettle, a glass, an umbrella, etc.). Complex shapes were transferred onto the fabric through copy paper. In some cases, when the desired image was not available, a grandmother or her granddaughter created a drawing on the fabric. Therefore, the figures on the napkins were of two types: realistic, intricately detailed (bee, ant, lion) and simplified to the point of primitiveness (ball, flower, balloon). The images were embroidered with a stem stitch with floss threads, sometimes with satin stitch to express

individual elements. The napkins were used quite frequently, so their functionality with subsequent washing and ironing did not require sophisticated embroidery techniques.

Drawing and the process of embroidery shaped the younger generation's passion for creativity, and embroidered images were an occasion for communication between adults at the festive table. Multifunctional decorative napkins, created in conditions of total deficit from the remains of industrial production by the creative imagination of Khrystyna Hiznichenko, became an integral part of the family life, a unique example that combined aesthetic, educational and communicative functions.

Keywords: decorative and applied arts of Ukraine, urban needlework of the early 1970s, Cherkasy, embroidery, decorative napkins, stem stitch, multifunctionality.

Вступ. Побут українських міст початку 1970-х років став частиною національної культури XX століття. Речі, які наповнювали життєвий простір громадян, були унікальними, ручної роботи. Створені в умовах тотального дефіциту, вони позбавлялись статусу одноразовості, як і загалом весь предметний простір радянської доби. Власноруч викроєні й пошиті, вишиті чи вив'язані – вони знаходились у постійному використанні, а подекуди мали суто естетичний вияв. Така суцільна рукотворність нікого не дивувала, оскільки була абсолютною частиною життєвої буденності. Разом з тим, інформаційно-розважальний ваккум створював додаткові умови для занурення в ремесла й рукоділля зокрема, виконуючи також важливу комунікаційну роль. Пошук схем для вишивання, обмін візерунками з журналів («Радянська жінка», «Селянка»),

хизування «авторськими» композиціями, оригінальними кольорами та високою якістю виконання стали захопленням значної частини жіноцтва України.

Постановка проблеми. Естетична унікальність рукоділля тієї доби «ховалась» за функціональною повсякденністю. Майже кожне помешкання господині прикрашали вишитими рукотворами: стіни й підлогу вкривали килимами, а картини з квітами вставляли в рами, інколи під скло. Ймовірно, через такий дуалізм, коли буденність заважала сприймати естетичну оригінальність, наукова спільнота не звертала увагу на дослідження міського рукоділля тієї доби як національного феномена. За часів дефіциту прагення місцян до роскоші у вигляді фабричних килимів і кришталя (як це не банально) певною мірою знецінювало значущисть рукоремесла, яким було тоально захоплено все жіноцтво міст і містечок, від зовсім юних до стареньких мешканок. Вся увага науковців традиційно зосереджена на народному (сільському) декоративно-ужитковому мистецтві. І тому всі вишиті картини з ангелами та пишними квітами й фруктами у вазонах, вив'язані гачком килимки, саморобні серветки – так і залишаються лише сімейними реліквіями. Жалюзі на пластикових вікнах винесли у забуття білосніжні фіранки, вишиті технікою рішельє. А про про декоративні вази й шкатулки, зшиті з поштових листівок годі й згадувати – про такі речі памятають лише бабусі.

Унікальні предмети міської культури, створені не відомими широкому загалу майстринями міст і містечок України, нічим не поступаються за естетичною виразністю та соціально-символічною інформативністю творам народного сільського мистецтва. У сучасному

мистецтвознавстві феномен власноручного виготовлення предметів міського побуту середини – другої половини XX століття не описано й не досліджено. Вважаємо за необхідне висвітлити самобутність аматорської творчості на прикладі вишитих серветок із сімейного архіву автора. Варто підкреслити занепокоєння зникненням унікальної міської традиції – виготовлення необхідних у побуті предметів своїми руками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість наукових праць, як зазначалось вище, присвячена дослідженню народного декоративно-прикладного мистецтва, як професійного, так і аматорського [1, 3]. Авторами доволі грунтовно розкриваються його образно-пластичнійхудожньо-стильовітрансформації, своєрідність у загальноєвропейському контексті. Тотальне захоплення творчістю не тільки сільського, а й міського населення підіймає Олександр Найден у монографії «Народна картина «Ангел стереже дітей» [2]. Представлений ілюстартивний ряд дозволяє окреслити масштаб популярності зазначеного сюжету. Концентруючи увагу на просторі сільської хати, куди потрапляли народні картини з базарчиків провінційних містечок, автор підкреслює вплив образотворчих чинників українського бароко.

Важливою подією для усієї мистецької спільноти України стала виставка «Наїв вільний: народна ікона, народна картина, сільська фотографія», яка демонструвалась в Українському домі (Київ) з 12.12.2024 по 02.02.2025 року. Грандіозний масштаб проєкту вперше гучно заявив про потужні мистецькі таланти українського народу. Представлені твори здебільшого належали сільському простору, але інколи було позначено місто

чи узагальнено – область. Вкрай важливий для України проєкт виявив малодосліджені аспекти – попри зібрані вишивки й народний живопис, поза увагою науковців залишився значний простір міської творчості, зокрема, вироби з паперу, випалені по дереву чи в'язані спицями та гачком.

На початку1970-х років створювались абсолютно унікальні взірці, поява яких обумовлена як соціально-економічними особливостями побуту містян, так і творчою вигадливістю майстринь. Саме таким витвором аматорського мистецтва були вишиті серветки Христини Гізніченко, мешканки міста Черкаси.

Наша стаття досліджує не просто унікальний утилітарний предмет. Об'єктом дослідження є серветки, в яких естетичні характеристики органічно поєднуються з функціональністю. Необхідно виокремити декоративність як домінуючу складову, оскільки саме зображення на серветках – від пошуку малюнків, вибору ниток, до суто вишивання – відігравали ключову роль у процесі естетичного виховання йкомунікаціїзагалом. Досліджувані твори є власністю автора і вперше демонструються всім, хто цікавиться національним мистецтвом.

Мета статті – шляхом аналізу художніх особливостей вишитих серветок висвітлити їх значення у формуванні соціально-культурних орієнтирів побуту Черкас кінця 1960-х років й актуалізувати дослідження аматорського декоративного мистецтва міст і містечок України загалом.

Результати досліджень. Природа українського села, колообіг сільськогосподарських робіт, народні звичаї та обряди спонукали до втілення певних світоглядних констант і відповідного прикрашання життєвого простору.

Утім, творчість майстринь-вишивальниць, які мешкали в містах, була підпорядкована зовсім іншій темпоральності. Домашньої роботи теж вистачало, але не «від півнів і до півнів». Регламентація робочих днів і тижнів, вихідні, свята й відпустки, а для старшого покоління – пенсія – дозволяли більше часу приділяти рукоділлю й не бути залежним від природних ритмів землеробства чи скотарства. Разом з тим, радянський дефіцит спонукав до економії матеріалів для творчості – жінки зберігали клубочки ниток, клаптики тканин, а поштові листівки були не тільки об'єктом колекціонування, а й матеріалом для створення декоративних ваз і шкатулок. Поняття «одноразовий» не було частиною життя містян – в'язані речі розпускались, одяг перешивався, вишивки ставали сімейними реліквіями.

Такими речами з «особистісною» історією є вишиті серветки, пов'язані з конкретними обставинами та певною необхідністю. Варто підкреслити, що таких речей не було й ніколи вже не буде, оскільки вони з'явились завдяки авторській фантазії простої мешканки Черкас в умовах радянського дефіциту й тотального захоплення творчістю.

Серветки були створені на початку 1970-х років. Виконавицею вишивки була Христина Іванівна Гізніченко (1917–2010), бабуся автора статті. Двадцятирічною дівчиною Тіна переїхала з рідної Смоленщини до родичів у Черкаси. І не зважаючи на складні й драматичні події (окупацію Черкас у 1941–1943 рр., загибель чоловіка на фронті у 1942 році) все життя Христини Іванівни було присвячене родині й рукоділлю. Вишиті картини, килими на стінах і на підлозі, вив'язані гачком ажурні покривала були окрасою житла й підкреслювали неабиякий художній

смак господині. Творчістю захоплювались дочка Катерина та онука.

Поява вишитих серветок пов'язана з особливостями як радянської промисловості, фабричним виробництвом, так і з життям громадян Черкас початку 1970-х років. Для зустрічей із друзями та родичами на свята й дні народження потрібні були серветки з тканини для багаторазового використання. Промисловість виробляла таку продукцію, але коштувала вона дорого й відрізнялась доволі одноманітним («нецікавим») декором. І тому при будь-якій нагоді місцеві рукодільниці обмінювались схемами узорів, нитками й клаптиками тканин.

У ті часи на черкаські заводи привозили «обтиральні матеріали» – цілі стоси обрізків тканин зі швейної чи трикоражної фабрики для очищення чи протирання обладнання та інструментів. Квадратні лоскути розміром 40х40 см часто не використовувались за призначенням – чисто-білі бавовняні шматки тканини не так просто було перетворити на витратні ганчірки. Ощадливі робітники заводу «Фотоприлад», куди привозили такий «витратний матеріал», виносили цей безкоштовний крам за межі підприємства й роздавали знайомим. Христина Гізніченко перетворювала бавовняну тканину на ексклюзивні декоративні серветки.

Шматки тканини були однакової форми – у вигляді квадратів 40х40 см. Ножицями вони довільно обрізалися до форми кола і набували у діаметрі близько 37–38 см. Для укріплення кромки й покращення декоративних якостей серветки обв'язувалися по краю гачком нитками муліне в один – три стовбчики. Для однієї серветки використовувалися нитки різних яскравих кольорів, інколи

білі.

На другому етапі роботи відбувався пошук зображень для вишивки. Онука пропонувала свої варіанти, які часто враховувались. Перевага надавалася квітам, фруктам та овочам (кукурудза, картопля, морква, яблука, вишні). Також часто використовували зображення птахів, тварин та комах (гусак, горобець, зимородок, курка, слон, заєць, олень, кіт, собака, мураха, бджола). Варто відзначити також зображення техніки та предметів побуту (літак, авто, чайник, стакан, лампа, глечик, автомобільна шина, юла, відро, парасолька, навіть шматочок сиру). (Іл.1).

Іл. 1. *Гізніченко Христина. Серветка.Фрагмент. Бавовняне полотно, нитки муліне, стебловий шорв. Черкаси, 1970 р. Архів автора.*

У пошуках гарної чи бажаної картинки переглядалось багато книжок, журналів та поштових листівок, запам’ятовувались незнайомі назви представників флори та фауни (так зявився на серветці зимородок).

Малюнки розміщували на одній відстані від центру, симетрично по колу, завжди у незмінній кількості – вісім штук, фігури не повторювались, кожна використовувалася лише один раз. Певної системи у виборі зображень не було. Уподобання визначалися як з точки зору естетики, так і з огляду на можливість спрощеного технічного виконання. Серветки використовувались доволі часто (на свята завжди були гості), відтак, їх функціональність з наступним пранням й прасуванням не вимагала складних технік вишивки.

Обрані зображення переносились на тканину за допомогою копіювального паперу. Онука залучались до важливого й відповідального процесу – копіювання, який вимагав терпіння й акуратності. Дитині варто було докласти багато зусиль, щоб ретельно обвести контури фігур і не переміщувати картинку, інакше візерунок на тканині виявиться деформованим.

У деяких випадках, коли хотілось вишити, наприклад, цукерку, а зображення, що підходить, не можна було знайти – малюнок олівцем створювала сама бабуся, або її онука. Відтак, частина зображень була доволі спрощена.

Вибір бажаного кольору ниток ставав найцікавішим процесом – відкриттям «чарівного клуночка» з нитками муліне. Різноманіття кольорів вражало, але тоді й не усвідомлювалось, що у такий спосіб формувався художній смак, інтерес до кольору, його сприйняття. Нитки завжди були згруповані «пучечками» – окремо жовті, червоні, сині, тощо.

Сам процес вишивання відбувався доволі швидко – Христина Іванівна досконало володіла технікою хрестик, гладдю, стебловим швом. Під час вишивки вона

звертала увагу онуки на якість роботи, пояснювала, як закріплювати нитку, уникати вузлів, діагональних стібків, щоб зворотня сторона вишивки була ідеально «чистою». Так отримувались основи мистецтва вишивання. Всі зображення були вишиті вздовж контурних ліній стебловим швом. Як виключення – окремі маленькі елементи (ягідки, квітки) виконувались гладдю (Іл. 2).

Іл. 2. *Гізніченко Христина. Серветки.Фрагменти. Бавовняне полотно, нитки муліне, стебловий шорв, гладь. Черкаси, 1970 р. Архів автора.*

Результатом такої «колективної» праці стали серветки діаметром близько 40 см з вісьмома вишитими фігурами, розташованими поколу. Стебловий шов створював графічну легкість зображень, виявляв певну декоративну ажурність. Важливо відзначити узгодженість між пластикою фігур та білим тлом тканини. Майстриня інтуітивно збільшувала чи зменшувала фігури, середній розмір яких був 7–8 см, що не створювало килимової ущільненості і разом з тим,

не поглиналось білим полем. Нитки муліне, викладені стебловими стібками, з притаманним їм блиском, виділяли зображення на матовій поверхні бавовняної тканини. Як результат, серветки набували характеру декоративної площини, створеної ажуром стібків муліне й загальним світлим, легким колоритом (Іл.3).

Іл. 3. *Гізніченко Христина. Серветка. Бавовняне полотно, нитки муліне, стебловий шорв, гладь. 39х43 см. Черкаси, 1970 р. Архів автора*

Серветки використовувались виключно у святкові дні з абсолютно буденним призначенням. Утім, гості завжди із захопленням займались символічною інтерпретацією вишитих фігур. Коли серветки розкладались на столі, кожен присутній отримував таку собі випадкову «карту». Розмова жвавішала, оскільки починалось тлумачення значень фігурок. Інтерпретація була вибірковою, вільною, з видумкою та гумором: хтось мусив працювати як бджола;

хтось очікував багатства у вигляді тісного гаманця; комусь було приємно порівнювати себе з левом, а сусіда поряд – з горобцем. Завдяки цим унікальним серветкам, незнайомі гості швидко знаходили спільні теми.

Для сім'ї з п'яти осіб та запрошених гостей завжди напоготові було близько двадцяти серветок. Цей атрибут свята став настільки популярним серед гостей, що деякі просили серветку в подарунок, особливо якщо там були зображені красиві квіти, смішні тварини чи символи – побажання здоров'я, багатства, любові. Тож серветки дарувались, часто прались, виходили з використання й потребували створення нових. На сьогодні в архіві автора зберігається вісім декоративних серветок.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, вишиті серветки є унікальним прикладом творчості, результатом як об'єктивних, так і субєктивних чинників. Залишки від виробництва швейної та трикотажної фабрик міста Черкаси не утилізувались, а передавались як «витратні матеріали» заводам, зокрема, машинобудівному підприємству «Фотоприлад». Але далеко не всі виробники використовували ці матеріали за прямим призначенням – для витирання рук, очищення обладнання та інструментів. Білосніжні стоси бавовняних квадратів однакового розміру (40х40 см) виносили за межі заводу налаштовані на рукоділля робітниці. Традиційна заощадливість містян в умовах дефіциту була багаторазово помножена на захоплення творчістю. У цьому процесі суб'єктивний чинник набув домінування – у жительки Черкас Христини Гізніченко подароване природою відчуття краси й барвистості навколишнього світу поєднувалось із прагненням прикрашати побут. Бабуся з

трьома класами початкової школи, маючи живий розум, невичерпну енергію та природжене почуття краси, була прикладом для близьких і рідних.

Створені з промислових виробничих залишків, серветки стали невід'ємною частиною життя родини, поліфункціональним явищем, що об'єднує естетичні, освітні та комунікативні функції.

Запропонована розвідка піднімає малодосліджене питання унікальності народної творчості в межах великих міст і містечок України. Сільський простір вивчений доволі ретельно – за видами, художніми, символічними й техніко-технологічними особливостями. А невичерпний масив анонімної й аматорської міської творчості залишається поза увагуою науковців. У багатьох родинах збереглась пам'ять про бабусь і прабабусь, чиї імена разом із виплеканими рукотворами передаються з покоління в покоління. Тож не можемо допустити, щоб зникла ціла епоха міської культури, у якій рукоділля створювало безмежний енергетичний потенціал, який передавався нащадкам. Збереження унікальної творчості є нагальним завданням науковців початку XXI століття.

Список використаних джерел

1. Декоративне мистецтво України IX–XXI століть: стильові трансформації, художні інтерпретації, загальноєвропейський контекст [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України, ІМФЕ ім. М.Т. Рильського. Київ, 2019. 652 с.

2. Найден О.С. Народна картина «Ангел стереже дітей»: розвідки щодо походження, семантики та образних факторів. Київ, ВД «Стилос», 2008. 112 с.

3. Чегусова Зоя. Професійне декоративне мистецтво доби глобалізації. Київ, ArtHuss, 2024. 560 с.

References

1. Dekoratyvne mystetstvo Ukrainy IX–XXI stolit: stylovi transformatsii, khudozhni interpretatsii, zahalnoievropeiskyi kontekst (2019) [holov. red. H. Skrypnyk]; NAN Ukrainy, IMFE im. M.T. Rylskoho. Kyiv. 652 s. [in Ukrainian].

2. Naiden O.S. Narodna kartyna «Anhel sterezhe ditei»: rozvidky shchodo pokhodzhennia, semantyky ta obraznykh faktoriv (2008). Kyiv, VD «Stylos». 112 s. [in Ukrainian].

3. Chehusova Zoia. Profesiine dekoratyvne mystetstvo doby hlobalizatsii (2024). Kyiv, ArtHuss. 560 s. [in Ukrainian]